

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:82-1.512.162.

**KLASSİK AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİLƏRİNDƏ RƏSMİ GİRİŞ:
TÖVHİD VƏ MİNACAT***f.ü.f.d. Quliyeva Ruziyə Zaman qızı**AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu*ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə halını almış süjetdənkənar müqəddimələr ərəb ədəbiyyatında qəsidənin növ rəngarəngliyidir. Süjetli məsnəvilərin əvvəlinə artırılaraq işlədilən rəsmi girişin tərkib elementlərindən olan tövhid, minacat, nət, meracnamə, mədhiyyə və s. kimi ayrı-ayrı hissələr sənətkarın dini-irfani, elmi-fəlsəfi görüşləri, eyni zamanda yaşadığı dövrün ədəbi-mədəni mühiti haqqında ən müfəssəl və dəqiq məlumat verən ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunəsidir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, epik şeir, məsnəvi, rəsmi giriş

Ключевые слова: классическая литература, эпическая поэма, маснави, Азербайджанская литература, официальное вступление

Key words: Classical literature, epic poetry, masnavi, Azerbaijani literature, formal introduction

“Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə Şərq ədəbiyyatına istər janr, istərsə də süjet və kompozisiya baxımından yeniliklər gətirmiş Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə məsnəviyə süjetdənkənar müqəddimələr daxil etməklə məsnəviçilik tarixində yeni bir ənənənin əsasını qoymuşdur.

Tövhid - ərəb dilində “təklilik, vahidlik, yeganəlik” anlamı verir. Bu sözün kökü vəhdət sözündən götürülmüşdür. Tövhid. Allahı öz zatında və sifətində yeganə bilmək, ona şərik qoşmamaqdır. “La ilahə illəllah” kəlməsi də “Allahdan başqa ilah yoxdur” fikrini ifadə edir. “Qurani-Kərim”in 112-ci surəsi “Əl-İxlas” həm də Tövhid surəsi adlanır. Surənin 1 ayəsində buyrulur: “De ki, O Allah birdir” (1, 67).

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindəki rəsmi giriş İslam dinin nəzəri əsaslarını təşkil edən Üsuliddinin 4 maddəsinə uyğun şəkildə düzülmüşdür: 1.Tövhid. 2.Ədl. 3.Nübüvvət. 4.Məad.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan beş məsnəvinin hər birində Allahın birliyi, onun zatı, sifətləri, qüdrət əlamətləri haqqında qiymətli fikirlər vardır. “Şairin düşüncə sisteminin əsas qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim”dir. Ulu Tanrının övgüsü, məlum olduğu kimi Quranda bəyan edilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar”ında Yaradanın təkliyi və birliyi irəli sürülmüş və kəskin dəlillərlə sübuta yetirilmiş ilk fəslində Nizami Allahın varlığını isbat etmək üçün Qurani-Kərimdən iqtibas edilmiş ayələrdən bəhrələnmişdir” (12, 762).

Minacat – Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış şeir çeşidlərindəndir. Leksik mənası gizli söhbət, gizli müsahibə, Allaha xitabən edilən dua,həmd-sənədir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk dəfə minacatın məsnəviyə daxil edilməsi Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Bu minacatlarda “Qurani-Kərim”in “İxlas” surəsindən edilən iqtibaslar üstünlük təşkil edir:

Ey əzəldən, bizlər olmadıqda var olan,

Ey bizlər fani olduqdan sonra əbədi yaşayacaq.

Qurani-Kərimdə belədir: (11, 27)

Əl-İxlas surəsi, 3-cü ayə:

Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir. O əzəli və əbədidir. (1, 647)

“Sirlər xəzinəsi”ndə iki minacat verilmişdir. Burada tövhidlə minacat birlikdədir. Çünki Allahın birliyini, vəhdaniyyətini qəbul etmədən ona yalvarışın faydası yoxdur. Ona görə ki “zəif torpağı qüdrətli edən” Odur:

Ey bütün varlığı yaradan,
Zəif torpağı qüdrətli edən.

(11, 23)

Nizami Gəncəvi ənənələrinin davamı kimi Məhəmməd Fizulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindəki minacatları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Allahın varlığını, əzəli və əbədi, bənzərsiz, tayı-bərabəri olmayan yaradıcı qüvvə olduğunu qəbul edən Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərinə daxil edilmiş ilk minacatda belə deyir:

Əlhəmdü livahibil məkarim,
Vəş-şükrü lisahibil məkarim.
Və huvəl əlləziyü fil-bidayət,
Və huvəl əbədiyyü fin-nəhayət.
Qəd şaə bi- sün`ihi – bəyanüh,
Ma ə`zəmə fil-bəqai-şanüh.
Sübhanəllahu- zəhi xudavənd,
Bişibhü şəriku misli-manənd.
Məşşateyi – noərusi – aləm,
Gövhərkəşi – silki-nəsli adəm.
Sərrahi-cəvahi- həqayiq,
Kəşşafi – gəvamizü dəqayiq.
Peydakoni hər nəhan ki, başəd,
Pünhankoni hər əyan ki, başəd.
Memari – binayi-afərinış,
Sirabkoni – riszi bins.

Tərcüməsi: Əziz və mərhəmətli Allaha şüklər olsun. O, əzəli və əbədidir. Allahı sənətilə tanımaq, mümkün oldu. O, nə böyük, nə yüksəkdir, şəriki, misli və bənzəri olmayan Allah pak və münəzzəhdır. Təzə gəlin kimi gözəl olan bu aləmi bəzəyən, insan nəslini yaradan Odur. Həqiqət cövhərinin sərrafi, çətin və anlaşılmazlıqları kəşf edəndir. O, bütün gizlinləri aşkar edən və bütün aşkar olan-ları örtəndir. Yaranış binasının memarı, dünya bağçasının suvarıcısıdır (10, 14) .

Minacatın əvvəlində Allahın qüdrət əlamətlərini yada salaraq ona şüklər oxuyan Füzuli daha sonra Yaradana yalvararaq ondan imdad diləyir. Qarşısına qoyduğu məqsədin nə qədər çətin və məsuliyyətli olduğunu anlayan şair “daşın qəlbindən dürr çıxarmaq” üçün Allaha üz tutur və ona pənah aparır:

Yarəb, mədəd ki, dərdməndəm,
Aşüftəvü zarü müştəməndəm!
Əz feyzi-hünər xəbər nədarəm,
Cüz bihünəri hünər nədarəm.

Şügli-əcəbi giriftarəm piş,
Pişü pəsi-u təmam təşviş.
Səngist bərahəm uftadə,
Bəhrist məza həras dadə.
Tovfiqi-toəm əgər nə başəd,
Vər lütfi-to rahbər nə başəd.
Müşkil ki, dərin giriveyi-təng
Ləli bə dər arəm əz dili-səng.
Müşkil ki, murad rox nəmayəd,
Zin bəhr düri bədəstəm ayəd.

Tərcüməsi: Ey Allah, mənə imdad et ki, dərddiyəm, çaşqınam, zar və məhzunam. Hünər şöhrətindən xəbərim, hünərsizlikdən başqa hünərim yoxdur. Qarşıma çox çətin bir məşğələ qoymuşam, onun əvvəli və sonu qorxulu və qarışıqdır. O, yolum üzərinə düşmüş bir daş və məni qorxuya salan bir dənizdir. Əgər sənin lütf və tovfiqu mənə rəhbərlik etməsə, bu dərədəki daşın qəlbindən bir ləlin çıxarılması, bu dənizdən əlimə bir dürrün yetişməsi və məqsədimin gülməsi çətinidir (10, 15).

“Leyli və Məcnun” poeməsindəki ikinci minacatda (“Bu, şükufeyi-gülzari-tovhiddir və novbaveyi-buctani-təmciddir) Allahın qüdrət əlamətləri və Allaha məxsus sifətlərdən söhbət açılır. Şair Allahın yoxdan var eyləyən, varı isə yox eyləyən ilahi bir qüvvə olduğunu nəzərə çatdırır. Göstərir ki, Allahın varlığında “zənnü inkar” yoxdur, nemət verən də, kərəm, səxavət sahibi də odur:

Ey varı yox eyləyən, yoxu var,
Yox varlığında zənnü-inkar!
Ey şahidi-ğeyb pərdədarı,
Fikrin külli-mərifət baharı!
Ey ələmə feyzi-cud səndən!
Xəlqə şərəfi-vücud səndən! (10, 17)

Əzəli və əbədi sirlərdən agah olan Allah şirkdən və şərkdən uzaqdır. Onun hər bir işi bəyənilməlidir. Çünki o, hikmət sahibi – “həkim-i-kamil”dir. Külli-kainat onun “Ol” hökmü ilə yaranmışdır. Füzuli bütün bunlar haqqında belə deyir:

Ey bari-xudayi-ələmaray,
Təhsin işinə həmin ola rəy!
Əhsəntə, zəhi-həkim-i-kamil!
Nə şükr ola sün`ünə müqabil?
Fitrət rəqəmin çəkən zamanda,
Həqqa ki, bir əmri “kən fəkanda”;
Hökm etdin ki, nə ola əhval,
Nə vəz ilə çizginə məhü sal. (10, 17)

Füzuli göstərir ki, Allahın yaratdıqları Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Bu səbəbdən də yarananlara yox, Yaradana heyran olmaq gərəkdir. Yaradılış isə yalnız və yalnız Tanrıya aiddir. Çünki Onun zatı qədimdir. İnsan idrakı Onun zatını dərk etməyə, yaradılışın sirlərini açmağa qadir deyildir. Allahın zatı haqqında çox fikirləşmək, onu öyrənməyə cəhd göstərmək əbəsdir. Onun tövhidinə - birliyinə iman gətirmək kifayətdir. O şeylər ki, aqlın hüdudlarından kənardadır, onu bilmək mümkün deyil:

Əşyaya çox etməyəm təhəyyür,

Səndən yanadır həmin təfəkkür.

Əşya əcəb olmaz olsa zahir,

Çün var sənin kimi məzahir,

Əmma çü sənə qədimdir zat,

İdrak sənə yetərmə, heyhat!

İdrakimizə kəmalı-heyvət,

Tövhidinə bəsdurur dəlalət.

Əndişeyi-zat qılmaq olmaz,

Bilmək bu yetər ki, bilmək olmaz. (10, 17)

Uca Xəliq yaratdıqlarını mükəmməl, eyibsiz, qüsursuz və gözəl xəlv etdi. Əşyalarda nə qədər sirlər gizlənsə də Tanrının gizlinlərinə bənzəmir. Yaranan yaradılış sirlərindən xəbərdar ola bilməz. Çünki qüdrət və əbədiyyət Yaradana məxsusdur:

Ol dəm ki urub binayi-möhkəm,

Çəkdin rəqəmi-nizami-aləm.

Həqqa ki, xoş intizam verdin,

Arayışını təmam verdin.

Etdin gərəyin gər az, gər çox,

Bir nəsnə gərəkli yox ki, ol yox.

Bir nəv ilə eylədin mühəyya,

Kim, gəldi qüsurdan mübərta.

Əşyadə əgərçi raz çoxdur,

Ol kim ola razın onda yoxdur.

Əşya necə səndən olsun agah,

Əlqüdrəti vəl-bəqaü lillah. (10, 17-18)

“Leyli və Məcnun” poemasındakı üçüncü minacatda (Bu minacat dəryasında bir cövhərdir və təzərrö mədənindən bir gövhərdir) Füzuli Tanrıya üz tutaraq Onun verdiyi nemətləri şükranlıqla yada salır və yalvarır ki, “məni mənim gözümdən məhv eylə”. Çünki canı da, əqli də, idrakı da əta edən uca Xəliqdir:

Nəm var ki, laf edəm özümdən,

Məhv eylə məni mənim gözümdən. (10, 19)

Tanrının lütfü, rızası və əmri ilə yaranan insanın cismi torpağa qayıtsa da ruhu yenə özünün ilkin məkanına qovuşur. “Bununla da bütöv dünya anlamı və kainatın vəhdəti məsələsi ortaya çıxır. Bu isə öz növbəsində bədii-estetik duyumda özünə yer tapır. Küll halında götürülən bütöv dünya qurumunda bütövdən hissəyə, hissədən bütövə olan baxış küll ilə cüzv arasındakı münasibəti gerçəkləşdirir, bunlar qırılmaz hisslər kimi bütöv və tam halında anlaşılır”. (3, 48)

Füzuli öz Rəbbinə yaxınlaşmaq üçün ilkin yaradılışla bağlı məsələləri yada salaraq özünü can gülşənində bitən tikan, əqlin aynasına qonmuş tozla müqayisə edir. Çünki dünya həyatı ötür, aldadıcı və tikanlarla doludur. Yalnız Tanrının kərəmi ilə bu yolda addımlamaq mümkündür:

Yarəb, kərəm et ki, xarü zarəb,

Dərgahə bəsi ümidvarəm.

Torpaq idim, eylədin bir insan,

Müstövcibi-əqlü qabili-can.

Gər can isə xaki-dərgəhindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir.
Mən gülşəni-can içində xarəm,
Ayineyi-əqlə bir gübarəm.

(10, 19)

Füzuli Allahın verdiyi nemətlərə şükr edərək islami dəyərlərə, o cümlədən islamın əsas sütunlarından birincisi sayılan tövhidə qarşı çıxmır, əksinə tövhid anlamının şərhinə xüsusi yer verir. Şair göstərir ki, heç zaman mənim seyr və sülukum, yəni sufiliyə meylim etiqadına sədd ola bilməz və mən heç zaman tovhid üçün dəlil istəmirəm:

Yüz şükr ki, yox sənə xilafım,
İnsafım var, var etirafım.
Öylə deyiləm ki, bu aradə
Sədd ola sülukum etiqadə.
Hər ləhzə əqidəm ola zail,
Tovhidinə istərəm dəlail.

(10, 19)

“Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki minacatlarda Füzulinin dünya həyatı və axirət haqqında fikirləri də öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

- 1.Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcüm edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev.Bakı, Azərneşr, 1992
- 2.Qurani-Kerim meali. Hazırlayanlar: Dok.Dr.Halil Altuntaş, Dr.Muzaffer Şahin. Ankara. Diyanet işleri Bakanlığı yayınları /527. Kaynak Eserler /26, 2008
- 3.Gümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı – Tehran, 1997
- 4.Azadə R.Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
- 5.Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
- 6.Azərbaycan ədəbiyyat tarixi(Müxtəsər), İki cildə, I c, Bakı, 1943
- 7.Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
- 8.Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
- 9.Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
- 10.Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958
- 11.N.Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, tərcümə edən Rüstəm Əliyev. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
- 12.Vəfa Hacıyeva. Nizami Gəncəvinin Qurandan iqtibasları. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (kollektiv). Bakı, “Elm”, 2021.

ОФИЦИАЛЬНОЕ ВСТУПЛЕНИЕ В КЛАССИЧЕСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МАСНАВИ: ТОВХИД И МИНАЖАТ

Кулиева Рузия Заман кызы

Резюме

Вступление вне темы – ставшая традицией в классической Азербайджанской литературе, представляет собой разновидность оды в арабской литературе. Добавленные в начало маснави основные составные элементы вступления как товхид (монотеизм), минаджат (молитва), нят (восхваления пророка), маджия (панегирик), мираджнаме и т.д. показывают научно-философские взгляды, религиозное благосостояние писателя. В тоже время эти примеры художественного творчества дают подробную информацию о литературно-культурной среде того времени.

**A FORMAL INTRODUCTION TO CLASSICAL AZERBAIJANI
MASNAVI: TAWHID, MINACAT**

Guliyeva Ruziya Zaman

Summary

In classical Azerbaijani literature, the tradition of introductory sections taken from the subject matter has a diverse range in Arabic literature. The elements that make up the formal introduction, which are added to the beginning of subject-based epics, such as Tawhid, Minacat, Nat, Merajnama, Madhiyya, and others, are artistic examples of the writer's religious, scientific-philosophical views as well as the most accurate information about the literary and cultural environment of the time in which they lived

Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 07.09.2023-cü il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 25.09.2023-cü il.